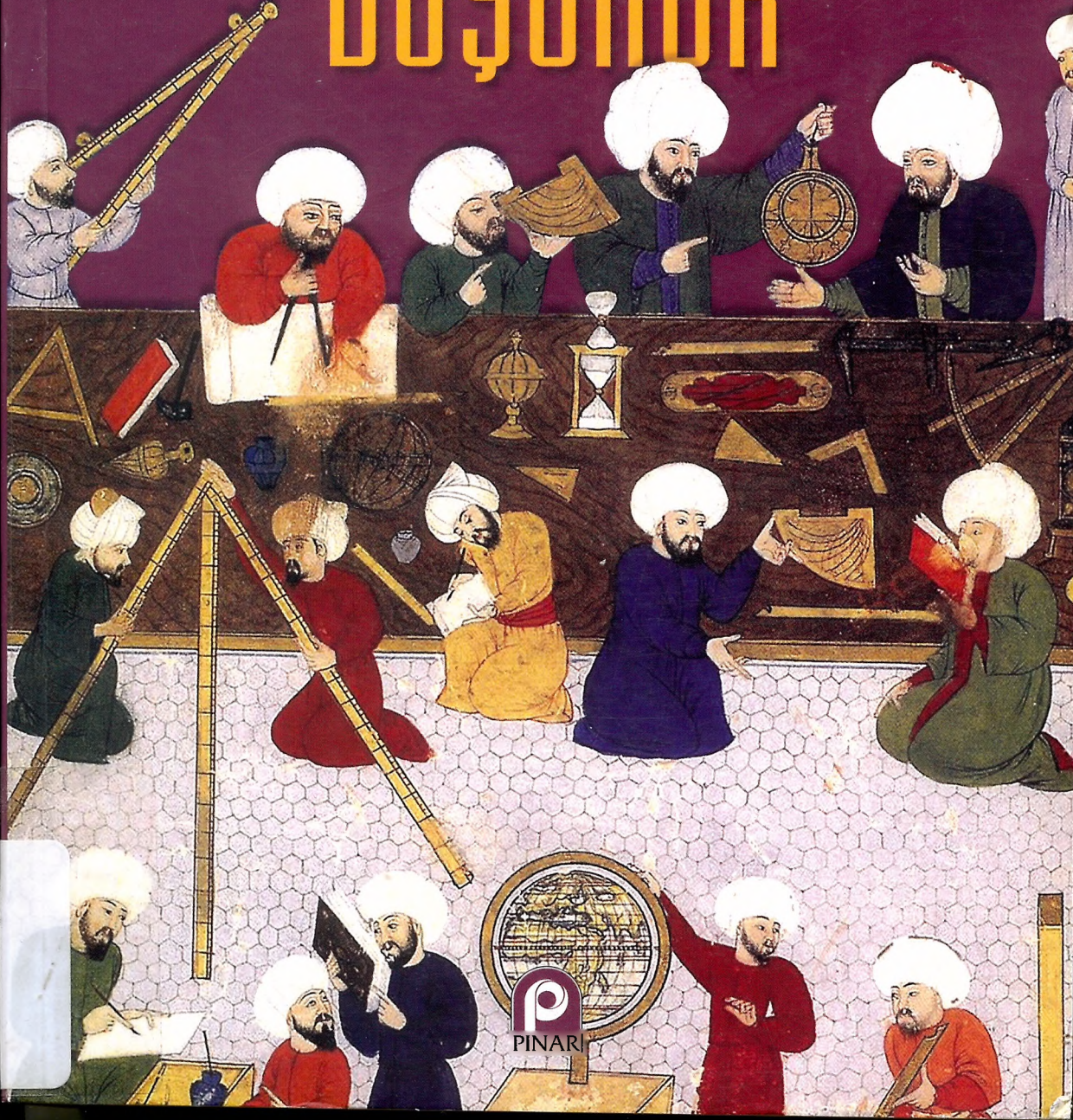

EDITÖR
MUSTAFA TEKİN

ELİ MÜSLÜMAN DÜŞÜNÜR

Pınar Yayınları
Alemdar Mah. Çatalçeşme Sok. Defne Han
No: 27/15 Cağaloğlu-Istanbul
Tel: 0212 520 98 90 Fax: 0212 527 06 77
bilgi@pinarayinlari.com
www.pinarayinlari.com
Yayınevi Sertifika No: 22787

Elli Müslüman Düşünür
EDİTÖR: Mustafa TEKİN

Copyright 2015 © Pınar Yayınları
İsbn 978-975-352-426-1

Pınar Yayınları • 370
Başvuru:2

1. Baskı 2016, İstanbul

KAPAK Tekin Öztürk
SAYFA DÜZENİ Projesanat

BASKI Step Ajans
Demirkapı, Bosna Cad. No:11 Bağcılar/Istanbul
Tel: 0212 446 8846
Matbaa Sertifika No: 12266

SAİD HALİM PAŞA (1864-1921)

KADİR CANATAN

Said Halim Paşa, yakın tarihimizin önemli bir fikir ve devlet adamıdır. Köklü ve aristokrat bir aileden dünyaya gelmiştir. 19 Şubat 1864 tarihinde Kahire’de doğan Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın torunu ve vezir Halim Paşa’nın oğludur. Babası, Mısır Hidivi İsmail Paşa ile arası açıldığı için İstanbul’a gelip yerleşmiştir. O zaman Said Halim sekiz dokuz yaşlarındadır.

Eğitimine İstanbul’da başlayan Said Halim, kariyerini kardeşiyle (Abbas Halim Paşa) birlikte İsviçre’de sürdürmüştür. Önce hususi hocalardan Arapça, Farsça, İngilizce ve Fransızca öğrenmiş, daha sonra İsviçre’de siyasal bilimler okuyarak İstanbul’a dönmüştür. Döndüğünde 24 yaşındadır ve Sultan Abdülhamid tarafından “Şuara-yı Devlet” (Danıştay) azalığına tayin edilmiştir. Çalıştığı kurumda başarıları nedeniyle sürekli taltif gören ve yükselen Said Halim, 1900 yılında “Rumeli Beylerbeyiliği” payesine yükseltilmiştir.

Devlet Tecrübesi

Halim Paşa, köklü ve varlıklı bir aileden gelmiş ve yurt dışında yüksek tahsil yapmasına rağmen, yerli ve milli değerlere son derece bağlı ve dindar bir insandı. Yüksek seviyede devlet tecrübesi elde etmiş ve aynı zamanda basını yakından takip eden, okuyan ve düşünen bir bürokrattı. Osmanlı İmparatorluğu’nun sarsıntı geçirdiği bu dönemde bilgi ve görüşlerine başvurulmuş önemli bir devlet adamıydı. Fakat fırtınalı bir dönemin insanı olarak kendi zamanındaki gelişmelerden o da payını almıştır. Hâlâ arkaplanı meçhul kalan jurnaller sebebiyle yalısında “muzır evrak” (yani hürriyetçi yayınlar) ve silah bulundurduğu gerekçesiyle ihbar edilmiş, evinde bir şey bulunamamasına rağmen takip, gözlem ve baskı altında tutulmuştur. Sonunda, hem yurtdışında tahsil yaparken hem de Danıştay’da birlikte çalıştığı kardeşiyle Mısır’a, yani doğduğu topraklara gönderilmiştir.

Önce Mısır’a, sonra da Avrupa’ya giden iki kardeş, bundan sonraki dönemde İttihad ve Terakki Cemiyeti mensuplarıyla ilişkiye geçerler ve Cemiyet’e hem maddi hem de fikri destek vermeye başlar. 23 Temmuz 1908 yılında Meşrutiyet’in ilanından sonra İstanbul’a dönen Said Halim, tekrar eski görevinin başına geçmişse de burada fazla kalmamış ve Yeniköy Belediye Reisiği ve Belediye Genel Meclis ikinci başkanlığı görevini almıştır. Dahası aynı yıl yine Sultan Abdülhamid’in iradesiyle Ayan Meclisi azalığına tayin olunmuştur. Aynı günlerde “Cemiyet-i Tedrisiyye-i İslâmiyye”nin (Darüşşafaka) idare meclisi azalığına seçilmiştir.

Bundan sonraki süreçte Said Halim Paşa, hem İttihad ve Terakki çevresindeki çalışmalarına hem de devletteki yöneticilik görevlerine devam edecektir. Nitekim 1909'da Selanik'te yapılan İttihad ve Terakki kongresine katılır. İki yıl sonra ilk Meclisin feshedilmesinden sonra Şuray-ı Devlete başkan tayin edilir ve bu sıfatla kabineye dâhil olur.

Bu arada Said Halim Paşa, yazmaya da başlamış ve ilk çalışmasını 26 Mayıs 1910 tarihinde Sıratımüstakim dergisinde yayınlamıştır. Fransızcaya olan hâkimiyeti sebebiyle eserlerini bu dilde kaleme almış, sonra da tercüme edilmiştir. Diğer eserlerinde de aynı yöntemi takip edecektir. İlk makalesi "Taassup" adıyla ve "Mehmed" imzasıyla çıkmıştır. Son hali, aynı ad ve imzayla 1917 yılında yayınlanmıştır.

Meşrutiyetten sonra devlet görevleriyle İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki yükselişi arasında paralellikler gördüğümüz Said Halim Paşa'nın hareketli bir yaşamı olmuştur. 1912 yılı Eylül ayında yapılan Cemiyet'in kongresinde umumi kâtipliğe seçilmiştir. Bir yıl sonra yapılan "Babiâli Baskını" darbesinin akabinde kurulan Mahmut Şevket Paşa kabinesinde Hariciye Vekili olur. Paşa'nın siyasi muhalifleri tarafından öldürülmesiyle boşalan Sadrazamlık makamına Cemiyet Said Halim Paşa'yı getirmiştir (12 Haziran 1913). Kurduğu kabinede Hariciye Nezaretini de kendisi almıştır.

1913 yılında yapılan kongrede Said Halim Paşa, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin genel başkanlığına seçilmiştir. Bir yandan parti bir yandan da devletteki Sadrazamlık görevini üstlendiği sırada Said Halim Paşa, Birinci Dünya Harbi'ne Almanlar yanında girmek zorunda kalır. Enver ve Cemal Paşaların haberiyle savaşa girdiğimizi öğrenen Paşa bir ara görevinden istifa eder, ancak Padişah'ın isteği üzerine yeniden vazifesine döner.

Savaş sırasında Rum ve Ermeni kökenli Osmanlı vatandaşlarının ihanet ve kusurları nedeniyle tarihe "tehcir" hadisesi olarak geçen olaylar vukubulmuştur. Bundan sonra Said Halim Paşa bir yandan İttihadçıların baskısı diğer yandan da Ermeni yanlısı devletlerin kovuşturma ve saldırılarına hedef olacaktır.

İttihadçı kadro hiçbir zaman kendilerinden görmediği Said Halim Paşa'yı istifaya zorlarlar. Bunun üzerine Paşa önce (Ekim 1915) Hariciye vekâletinden, sonra da (3 Şubat 1917) Sadrazamlık görevinden çekilir. Savaşın kaybedilmesiyle 3 Kasım 1918 yılında yurt dışına çıktığı tarihe kadar Ayan Meclisi toplantılarına katılmak ve okuyup yazmakla yetinmiştir.

Savaşın sonucu olarak İstanbul işgal edilip Meclis fesh edilince, "tehcir suçu"yla suçlananlar tutuklanmaya başlamış, 8 Mart 1919'da Damad Ferit Paşa sadrazam olunca aralarında Said Halim Paşa'nın da bulunduğu 66 kişi mahkemeye çağırılmıştır. Fakat 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin ardından gelişen milli tepkilerden korkan işgalciler Paşa ve bazı önemli kişileri Mondros ve sonra da Malta'ya götürürler. Burada sürgün iki yıl kadar devam etmiştir.

29 Nisan 1921 tarihinde Malta'dan tahliye edilerek Sicilya'ya giden Said Halim Paşa, İstanbul'a dönmek istediye de zamanın sadrazamı Tevfik Paşa bunu mahzurlu bulduğundan Roma'da bir konak kiralayarak buraya yerleşir. Bu sırada Ermeni komiteciler tehirden sorumlu gördüğü kişilerin peşine düşmüştür: 15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşa, 5 Aralık 1921 tarihinde ise Said Halim Paşa evinin

önünde alınandan vurularak şehit edilmiştir. Paşa, şehit edildiğinde 57 yaşındaydı. Naşı İstanbul'a getirilmiş ve Sultan Mahmut Türbesi bahçesinde yatan babasının yanına gömülmüştür.

Makale ve Risaleleri

Her ne kadar Said Halim Paşa hayatında daha çok devlet adamı olarak çeşitli görevlerde bulunmuşsa da, onun elinden çıkan makale ve risaleler, onun aynı zamanda önemli bir düşünür olduğunu göstermektedir. Elimizde bulunan sekiz kitabı hacim olarak küçük ama muhteva olarak derinlikli analiz ve görüşler içermektedir. Yayınlanma tarihine göre kitapçıklar şu başlıklardan oluşmaktadır: *Taassub* (1910), *Mukallitliklerimiz* (1910), *Meşrutiyet* (1911), *Buhran-ı İctimaimiz* (1916), *Buhran-ı Fikrimiz* (1917), *İnhitat-ı İslâm* (1917), *İslâmlaşmak* (1918) ve *İslâm Devletinin Siyasi Yapısı* (1922). Bu çalışmalar dışında Paşa'nın yazdığı hatırat ve mektupları da hem onun kapalı kalan görüşlerinin arka planını anlamak hem de döneminde tanıklık ettiği olayları kavramak açısından önemli bir bilgi kaynağıdır.

Kitaplarının başlıklardan anlaşılacağı üzere Paşa, bir yandan Osmanlı toplumunun derin bir bunalım (buhran) geçirdiği şeklindeki dönemin genel fikrini paylaşmakta; bu bunalımları fikri, toplumsal ve siyasal düzlemde teşhis etmeye ve çözümler önermektedir, diğer yandan da dönemin önemli tartışma konuları olan fanatizm, taklitçilik, meşrutiyet, İslâmlaşma ve gerikalmışlık meseleleri etrafında görüşlerini belirtmektedir.

Said Halim Paşa'nın meşrutiyet ve anayasa değerlendirmelerinden, Doğu'nun taassup ve gerikalmışlık izahlarına kadar fikirlerinin etrafında döndüğü ana mihrak Doğu ve Batı toplumlarının temelinde farklı olduklarıdır. Bu farklılıklar dikkate alınmadığı içindir ki, çözüm olarak düşündüğümüz ve aldığımız Batılı modeller ve kavramlar buhranlarımızı çözmek yerine kaynağı olup çıkmıştır. Bu nedenle Batıyı taklit etmekten vazgeçmeliyiz ve çözümü kendi kaynaklarımızda aramalıyız. Ya da en azından Batıyı yanlış taklit etmekten vazgeçip neyi niçin aldığımızı bilerek almalıyız.

Paşa'ya göre Temmuz İnkılabı (1908) ve Osmanlı meşrutiyeti Osmanlı tarihinin övünülecek vakıalarından birisidir, fakat sonuçları hiç de hayırlı olmamıştır. Hem Kanun-i Esasî'yı hazırlayanlar hem de bunu kendisine referans alarak 1908 inkılabını gerçekleştirenler "üçüncü" unsuru (yani milleti) bahane ederek aslında kendi egemenliklerini sağlamak ve pekiştirmek için bunu yapmışlardır. Fakat bunun sonuçları ağır olmuştur: Önce padişahın boyunduruğundan kurtulmuş olan icra kuvveti, nüfuz ve itibarı olmayan, tecrübeden mahrum ve kendisine bol keseden verilmiş hak ve imtiyazları kötüye kullanmaya mahkûm bir meclisin boyunduruğu altına geçmiş, sonra da itibarı sarsılan icra kuvveti her tarafta nizamsızlık ve isyanlara sebep olmuştur (1991: 11).

Meşrutiyetin sosyal sonuçları, yani halk arasındaki etkileri ve farklı etnik gruplar arasında yarattığı rekabet, Paşa'ya göre inkılâpçılar tarafından görülemezdir. "Usuller, adetler, sınıflar ve sosyal tabakalar ortadan kalkarak tam bir hercümerç meydana geldi. En ileri ve mesut milletler derecesinde haklara sahip olmak gibi çocukça bir arzu, bizi daha aşırı iddialara götürdükçe götürüp, hırs ve iştiha-

mızı arttırmış olduğundan, maddi durumumuza artık hiç tahammül edemez olduk.” (1991: 12). Halk katında bir çözülme yaşanırken, “Milliyet mücadeleleri, ırk rekabetleri gitgide artarak Osmanlılar arasında bir ülkü birliği bırakmadı. Çünkü casus ve rüşvetçiler başımıza hürriyetçi, inkılapçı ve vatansever kesildiler.” (1991: 13). Meşrutiyetin olumsuz etkilerini gören Paşa şu sonuca ulaşmaktadır: “Memleketi yenilik ve ıslahat yoluna sokmak için yarım asırdan beri kabul ve tatbik etmekte olduğumuz metod yanlıştır.” (1991: 13).

Islahatçıların en büyük yanlışı, memleketin mesut-mutlu olması için Avrupa kanunlarının tercüme edilip alınmanın kâfi olacağına inanmalarıdır. Mesela Fransız adalet sistemini almakla bizde de adaletin sağlanabileceğini düşündüler! Oysa Paşa’ya göre bu düşünce, toplumsal yapının farklı olduğu Doğu ve Batıda her kanunun aynı etkide bulunacağını varsaymakta ve mevcut farklılıkları dikkate almamaktadır. İşin daha garip yanı, ıslahatlar başarısız kaldıkça bunun sebebi ıslahatları layıkıyla tatbik edecek devlet adamlarının yokluğuna bağlanmıştır.

Said Halim Paşa, bugün hukuk sosyolojisinin ana görüşlerinden biri olan bir kuralı ıslahatların mantığına uygulayarak yanlışığın kaynağına işaret etmiştir:

Çünkü inkılâpçılarımız, insanların kanun ve nizamlar için değil, kanun ve nizamların insanlar için meydana getirilmiş olduğunu hiçbir zaman anlayamamışlardır (1991: 16).

Batıyı anlamadan taklit ya da yanlış Batıcılık, anayasa ile sosyal bünye arasındaki uyumsuzluğu görmemizi engellemiştir:

Toplumların gelişmesi kanununa hakkıyla vakıf olmadığımız içindir ki, başka milletlerin kanun, nizam ve anayasalarını iktibas edecek olursak, bütün işlerimizde ve idarelerimizde, onlar kadar gelişmeye nail olacağımıza inanıyoruz. Bu uğursuz inanç yüzünden meydana gelen fenalıkları saymak uzun sürer. Yalnız şunu söylemek yeter ki: Bu inanç, bizim kendi kendimizi ıslaha olan itimadımızı tükettiği gibi, aynı şekilde, başkalarının bize karşı olan itimat ve hürmetini de yok etmektedir (1991: 18).

Farka Vurgu Yapan Toplumsal Çözümlemeleri

Said Halim Paşa’nın anayasa ve meşrutiyet eleştirileri aslında Tanzimat’tan beri süregelen ıslahat ve yenilikçilerin düşünce ve uygulamalarını eleştirmekle kalmıyor, bu eleştirilerinde kullandığı sosyolojik argümanlarla Batı ve Osmanlı toplumları arasındaki farkları da çözümlenmeye çalışıyor. Siyasal düzenlemeleri, sosyolojik analizlere dayalı olarak eleştirdiği için bir siyaset bilimci veya hukukçudan ziyade sosyolog gibi düşünülmektedir. İşte, bu bağlamda yaptığı Osmanlı toplumuna ait toplum çözümlenmeleri önemli sosyolojik tespitler içermektedir:

Batı toplumlarında pek büyük rol oynayan ‘tarihi asalet’ Osmanlı toplumunda bilinmez. Osmanlılık âleminde, ‘burjuva’ denilen halk da tamamıyla ehemmiyetsiz bir sosyal amildir. Hâlbuki bu sınıflar, Avrupa toplumlarında, milletlerin mukadderatı üzerinde pek büyük bir hüküm ve nüfuza sahiptirler. Buna karşılık Osmanlı cemiyetinde ‘memurlar’ en faal ve münevver bir unsur teşkil ederler. Bu vazife pek parlak ve çekici olduğundan, zamanımızda bile, her aydın Osmanlı’nın ideali, hükümet memuru olmaktır. Hâlbuki memurluğa has olan kayıtsızlık, tevekkül, teslimiyet ve mes’uliyetten kaçınmak şeklindeki

ruh hali, memurları her türlü fedakârlık ve şahsi teşebbüs hislerinden mahrum bırakmaktadır. Bu yüzden Osmanlı memur tabakasının, Avrupa'daki asilzade ve burjuva sınıflarının ifade ettikleri vazifeyi yerine getirebilmesi mümkün değildir (1991: 21).

Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Batıda kanunlar, toplumsal yapıyı temsil eden sınıflarla eşleşmekte, bu sınıflardan mahrum olan Osmanlı'da, Batı'dan alınan kanunlar işe yaramayacaktır. Sosyal yapının kanunlarla değiştirilemeyeceği, Tanzimat'tan beri süregelen ıslahat çabalarıyla açığa çıkmıştır. Yine aynı şekilde Batı'da demokrasi, aristokratik yapıya tepki olarak doğmuş ve Batı demokrasiyi yerleştirmek için epey gayretler sarf etmiştir. Bizde, Batı'da olduğu gibi bir aristokrasi olmadığı gibi demokrasinin de yerleşmesi kolay gözüküyor. Osmanlı'daki istibdat, Batı'daki ruhban ve aristokratların yönetim tarzıyla karşılaştırılırken aynı hatalara düşülmektedir. "Bizim Osmanlılık âleminde istibdat, Batıdakinden pek farklı bir mahiyet taşır. Aynı şekilde, sebepleri de farklıdır." derken Paşa, istibdatı meşrulaştırmak için değil, daha çok sosyal ve siyasi yapının Batıyla farkını ortaya koymak için analizler yapmaktadır.

Paşa'nın temel itirazı Batı-merkezci düşüncenin çarpıtmalarına karşı diri ve uyanık bir bilinç oluşturmaktır:

Ne yazık ki, fikir adamlarımızın pek çoğu, bir milletin layık olduğu saadetin derecesini Batıya olan benzerliği ile ölçüyorlar. Batılı milletleri ne kadar çok taklit edebilirsek, o kadar mesut olacağımıza inanıyorlar. Hâlbuki bizim bu şekilde garp milletlerini taklit etmemiz, kendi şahsiyetimizden, mazimizden, adet ve inançlarımızdan ve adeta varlığımızdan sıyrılıp çıkmamızdan başka bir mana ifade etmez (1991: 27-28).

Paşa, yanlış Batıcılık karşısında ne önermektedir? Onun ıslahat ve ıslahatçıları eleştirileri bir muhafazakârlık ve hatta bir geriye dönüş olarak mı yorumlanmalıdır? Paşa, bir aşırılıktan diğer bir aşırılığa koşan milletlerin bu ani manevralarından pek hoşnut değildir ve bu anlamda ani değişimleri değil, aşamalı değişimleri savunmaktadır:

Bizim gibi aşırılıktan aşırılığa düşen bir milletin, meşrutiyet idaresini kurarken gösterdiği başarısızlığın, onu mazideki hataya tekrar sevketmesinden korkulur. Bu hata, çektiği felaketlerin en birinci sebebi olan mutlakiyet idaresidir. Bu uğursuz maziye dönüş ise adeta intihar demektir. Çünkü ne denirse densin, bundan sonra meşruti idareden başka bir idare bizim işimize gelmez (1991: 29-30).

Demek ki Paşa'nın istediği geri dönmek değil, geldiğimiz aşamada yapılması gerekenleri yapmaktır. Bunu ise şöyle ifade eder:

Bize, ciddi, şeref ve namusa uygun bir meşruti idareyi temin edebilecek olan ise, ancak gerçeklere ve tatbikata dayanan, milli usul ve adetlerimize, sosyal ve siyasi fikirlerimize uygun bir anayasa olabilir (1991: 29-30).

Paşa, ıslahat yöntemi kadar bu yöntemi izleyecek ve uygulamaya yön verecek olan kadrolara da önem verir; özellikle meşrutiyeti ilan eden kadronun "tecrübe ve bilgidен mahrum" olduğunu sıkça eleştiri konusu yapar ve sadece "vatanseverlik his ve hayalleri ile dolu birtakım ihtilalciler"ın başarılı olmasını mümkün görmez.

Krizin Mahiyeti

Said Halim Paşa'ya göre Osmanlı toplumu 19. yüzyılda en tehlikeli buhranlardan birini geçirmektedir. Toplum adeta ilkel bir topluluk haline dönmüşe benziyor. "Ahlak, an'ane, inanç gibi temel esasların bozulmasına eklenen kanun ve nizam yokluğu ile yara alan sosyal yapı, sarsıntı ve yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunmaktadır." (1991: 83). Paşa'ya göre sorun, artık devlet ve siyaset merkezli bir kriz olmaktan çıkmış ve bir "cemiyet buhranı" haline gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, dış tesirler olmakla birlikte bu tesirler kendini aydın zümreler yoluyla hissettirmektedir:

Aydınlarımız, Batı'da şaşaalı, hoş giden zevklerle dolu, parıltılar saçan bir medeniyet gördüler. Bu parlak medeniyetin aydınlık güzelliği ile gözleri kamaştı. Gördükleri bu güzel eserleri, o medeniyeti meydana getiren sebepler zannettiler. Batının yaşayışını, memleketlerinde tatbik etmenin, dertlerine çare olacağına inandılar. O vakitler bu medeniyetin bütün incelikleri ve parlaklıkları ile görüldüğü yer Fransa olduğundan, takip olunan medenileşme gayesi de, Osmanlı toplumunu Frenkleştirmekten ibaret kaldı. Böylece Fransız ahlak ve adetlerinin taklidi ve fikirlerinin benimsenmesinden başlanarak, meziyetlerinin hatta noksanlarının alınmasına özenildi(1991: 84-85).

Toplumsal buhranın temelinde aydın yabancılaşmasını bulan Paşa, dikkatleri onlara çevirmiş ve mükemmel denebilecek düzeyde bir aydın çözümlemesi yapmıştır:

Artık Türkçe yerine Fransızca konuşmak, dinsiz ve sefih geçinmek, servetini kumarda yahut bir Fransız metres kullanarak tüketmek, en yüksek tavır ve hareketler sayılıyor; bu davranışlar, medeni insanları medeni olmayanlardan ayıran ölçüler olarak kabul olunuyordu. Latin zihniyetinin tesiri altında kalan Frenkleşmiş aydın zümre, dine, an'anelere ve adetlere, memleketin çöküşüne sebep olan ve yeniliklere mani olmakla devam eden zararlı köhnelikler gözüyle bakılıyordu. Cemiyetin bu temel esasları, medeniyet ve vatanperverlik adına şiddetli hücumlara hedef olmaktadır (1991: 85).

Batılılaşma ve taklitçilik hastalığı, Paşa'ya göre toplumda bir gerilim kaynağı olmuş ve toplum iki kutba ayrılmıştır:

Artık bir tarafta her şeyi kabul eden ve caiz gören, yüksek ve aydın sınıf, çeşitli yabancı milletleri en aşırı bir şekilde benimseyip taklit ediyor; öte tarafta, bir kısım aydınlarla geri kalan halk, her tür yeniliğe karşı yumuşatılması imkânsız bir sertlikte karşı koyuyordu. Yenilikten şiddetle ürkererek nefret etmenin tesirleri her yerde kendini gösteriyordu (1991: 87).

Aydın yabancılaşması ile yenileşme faaliyetleri arasında bir bağ kuran Paşa, eğitimin yeni usullere göre yapılandırılmasını bu yabancılaşmayı doğuran ana faktör olarak görmektedir:

Müsbet ilim ve fenlerin hâkim olduğu asrımızda, çocuklarımıza ehliyet ve iktidar kazandırmak için yegâne vasıta olarak kabul edilen yeni öğretim metodunun tanzim ve tertip olunduğu sırada, ahlak ile bilginin, terbiye ile tahsilin ayrı şeyler olduğu anlaşılammıştır. Yeni usul, sadece zihniyet hayranlığı ile fen üzerine bina edilmişti. Kısır bir taklitten ibaret kaldı. Tahsil bakımından elde edilen neticenin basitliği bu usulü iti-

bardan düşürmeye fazlasıyla yetti. Ayrıca 'öğretimi ıslah' gayesiyle ihdas olunan bu yeni usul, onu ortaya koyanların da hiç ummadıkları daha tesirli bir netice meydana getirdi: Aile hayatı ile beraber toplumu da bozdu. Çünkü bu yeni ve fenni olarak kabul edilen bu öğretim usulünde gençlere 'fenne ve akla uyduğu sanılan şeylerden başka şeylere uymaları' söylenmişti. Bu yüzden onların ahlak ve terbiyeleri pek eksik kaldı (1991: 87-88).

Fikri Buhran

Paşa, cemiyet buhranını eğitime ve zihniyet değişimine bağlarken, bunların da temelinde "fikir buhranı"nı görüyordu. Bu amaçla 1917 yılında "Buhran-ı Fikrimiz" adlı çalışmasını kaleme almıştı. İlerlemeye olan ihtiyacın yeni bir aydın sınıf doğurduğuna işaret eden Paşa, bizde bu sınıfın denetlenemez ve rakibi olmayan bir bürokrasi hâkimiyetine yol açtığını belirtmektedir. Daha da fenası bu aydın kendi ülkesini ve sorunlarını tanımamakta, Batıdan alınan modellerle sorunların üstesinden gelineceğine inanmaktadır:

İşin tuhafı Batı hayranı olan bu aydın sınıfın zihniyeti, kendisine üstad tanıdığı, Batı zihniyetine, hiçbir bakımdan benzemez. Bizinkiler, kendi memleketleri hakkında ilerleri sürdükleri son derece kötümser ve yıkıcı tenkitleri ile kendilerini gösterirler. Bunların tenkitleri, meseleleri izah ve isbat edemedikleri için ithamlarla ve anlayamadıkları için de inkâr ile doludur. Bunlar, elde halen mevcut olanı ve memleketlerimizin yaşayan gerçeğini bilmezler; fakat nasıl olmamız gerektiğini bize öğretmeye kalkışır(1991: 61).

Oldukça karamsar bir aydın sınıfına sahip olduğumuzu belirten Paşa, bunun sebebinin vatanındaki her şeyi ıslah ve düzeltmelerle kurtulamayacak kadar bozuk görüyor olmasıdır. Bu nedenle kurtuluşu, mevcut olanı tamamen yıkmakta bulurlar. Anlaşılan o ki, Paşa ıslah adı altında yıkıcı yenilikçiliğe karşı çıkmaktadır. Bu noktada kaçınılmaz bir şekilde insanın aklına Kur'an'daki şu ifade gelmektedir: "Onlara yeryüzünde bozgunculuk yapmayın, denildiğinde biz sadece ıslah edicileriz, derler. Dikkat edin, onlar gerçekten bozguncuların ta kendileridir. Fakat bunun farkında değildirler." (Bakara/11-12).

Said Halim Paşa, kendi zamanının en önemli sorusu olan "Neden geri kaldık?" sorusuna cevap vermek üzere bir risale yazmış ve bu soruyla yüzleşmiştir:

Bugün İslâm âleminin her tarafında ıslahat ve ilerlemek, yükselmek ve istiklale kavuşmak meselelerinden başka bir mevzu konuşulmuyor. Hâlbuki büyük bir hayretle görüyoruz ki, Müslüman milletlerin düştüğü geriliğin mahiyet ve sebeplerinin ne olduğu hakkında, hâlâ derin bir bilgisizlik hüküm sürmekte ve bu bilgisizliğin giderilmesi için hiç bir kimse, ciddi bir şekilde çalışmamaktadır (1991:147).

Bu tespitle risalesine başlayan Said Halim Paşa, ilk önce sorunun hangi şartlar altında ve kimler tarafından ele alındığını açıklamaktadır. Ona göre İslâm dünyasının geriliği, ancak Müslüman milletler yabancı boyunduruğu altına girdikten sonra bütün gerçekliği ve önemi ile ortaya çıkmıştır. Bu sorunu ilk önce onlara hâkim olan Hıristiyan milletler görmüş ve bu mesele ile ilgili fikir üretmeye başlamışlardır. Said Halim Paşa, "nesillerden beri çekmekte olduğumuz bir hastalığın farkına varabilmemiz, yabancılar sayesinde olmuştur" diyerek hayıflanmaktadır.

Her ne kadar “geriliğimizi” ilk önce Batılılar keşfetmişlerse de, bu konuda çarpık bir fikir üretmişlerdir. Onlar “Müslümanların geriliğinin İslâm şeriatının esnasındaki noksanlıktan ileri geldiğini” iddia etmişler. “Onların bu kanaatlerini’ kuvvetlendiren şey, İslâm âlemindeki hastalığın umumi olmasıydı. Hayret verecek derecede birlik ve genellik gösteren bu hali, bütün İslâm milletleri arasında ortak olan bir sebebe bağlamak zaruretini duymuşlardı.” (1991:148). Said Halim Paşa’ya göre Batılıların vardıkları bu sonuç çok yüzeyseldi, fakat bize karşı taşıdıkları hisler ve yanlış inançlar sebebiyle bu fikirler onları tatmin etmeye yetmiştir. Demek ki Batılılar işin gerçeği ile ilgilenmiyorlardı, onlar İslâm hakkındaki kendi yanlış inançlarını ve önyargılarını tatmin edecek bir izah getiriyorlardı.

Said Halim Paşa’ya göre Batılıların Müslümanların geri kalmışlık meselesini bir “din meselesi” haline getirmeleri, sadece onların hakkımızdaki yanlış kanaat ve önyargılarından kaynaklanmıyor. Bunun bir başka yönü daha var. Onların kendi din ve kilise ile ilgili tarihsel tecrübeleri Avrupalıyı tatmin etse bile Müslümanları tatmin etmez. Batının dini tecrübesi ve dinden uzaklaşması özel bir durumdur. “Bu kadar hususi bir durumdan, bu kadar umumi bir neticeye varmak, elbette büyük bir hatadır. Beşeriyetin tekâmül tarihinde bu iddiayı teyid edecek başka bir hadiseye rastlanmaz. Aksine, beşeriyetin dine olan meyli ilerleme fikri ile paralel yürümektedir.” (1991:132-133).

Müslüman Dünyayı Anlamak

Said Halim Paşa Batılı izah tarzlarını ve bunun nedenlerini belirttikten sonra, Müslüman dünyanın geriliğini anlamak için iki temel önerme ileri sürmektedir. Bu iki önerme, onun geriliğimizi açıklama ve ona çözümler getirme konusundaki fikirlerinde de etkili olmaktadır. Birinci önerme şudur: “Bir milletin gerilemesi, ekseriya uzun bir hadiseler zincirinin ve insanlığın genel gelişmesinin, bu cemiyetin içinde ve dışında meydana getirdiği birçok sebep ve amillerin neticesinde ortaya çıkar.” (1991:139). Bu önerme hakikaten çok külli bir önerme olup, geri kalmışlığın içsel ve dışsal sebepleri olduğu gibi, hiç bir zaman tek bir sebeple izah edilemeyeceğini vurgulamaktadır. Bu görüşleriyle Said Halim Paşa, sanki 20. yüzyılda üretilmiş tüm kuramsal çalışmaları gözden geçirmiş ve buradan hareketle bir senteze varmış gibidir. Onun bu ileri görüşlülüğü gerçekten insanı şaşırtacak ölçülerdedir. O, tek sebepli ve tek yönlü açıklamaları başından reddetmektedir.

İkinci önerme şudur: “Sosyal hadiselerde dini inançların tesiri büyüktür. Fakat fertlerin mazisi, karakteri, zihniyeti ve hatta yaşadıkları iklim gibi çok çeşitli faktörlerde bu tesire iştirak ederler. Zaten bir sosyal olayı, sırf din ve mezheple ilgili bir başka hadiseden ayıran da budur.” (1991:151). Bu önermesiyle Said Halim Paşa, soyut anlamda din ile toplumsal ve ekonomik olaylar arasında bir bağıntı kurmanın yanlış olduğunu söylediği gibi, bugün din sosyolojisinde önemli bir çıkış noktası olarak kabul edilen bir gerçeğe de parmak basmaktadır. Sadece din toplumu etkilemez, toplumda dini etkiler. “Bir dinin alacağı karakter, bulunduğu muhite bağlıdır. Dinin bir muhitteki tesiri onu izah ve tatbik edecek olan ferdlerin karakterlerine bağlı olması mecburidir. Avrupa Hıristiyan milletleri bu hususu aydınlatacak yeterli bir örnektir.” (1991:152). Burada Said Halim Paşa, şunu demek iste-

mektedir: Geriliğe yol açan din değildir, tam tersine gerilik, dinin yanlış tefsir edilmesine de sebep olmaktadır.

Meseleyi bu şekilde ortaya koyan Said Halim Paşa'nın "İslâm dünyası neden geri kalmıştır?" sorusunu başka bir şekilde yeniden ortaya atması normaldir. Nitekim o sorunun yanlış sorulduğunun farkındadır ve olması gereken soruyu şu şekilde formüle etmektedir: Acaba Müslüman milletler, dinlerinde bulunan sonsuz nimetlerden niçin istifade edemediler? Ona göre "Şimdiye kadar olduğu gibi, bu suali: "İslâm dini, Müslüman milletleri neden Batılı milletler gibi ilerlemekten alıkoymuştur?" şeklinde ortaya atarsak, bu ana kadar işlenilemeyen bir hatayı tekrarlamış oluruz. Çünkü böyle bir soru, bu meselenin hallini birtakım metafizik münakaşalarda aramamıza sebep olur. Bu takdirde biz de hadisenin tarihi ve içtimai mahiyetini bırakarak aynı olumsuz neticelere varmaya mecbur oluruz." (1991:153). Çok erken diyebileceğimiz bir dönemde, Batı-merkezli bir formülasyonun tuzaklarını görmüş olan Said Halim Paşa, bu sorunun bugün halen Müslüman çevrelerde itibar edilen bir soru olduğu bilseydi, herhalde buradan da anlamlı bir teori çıkarırdı.

Said Halim Paşa, sorunu farklı bir şekilde ortaya koyduktan sonra, Müslümanların kendi dinlerinin potansiyellerini harekete geçirememelerinin ve gerilemeye mahkûm olmalarının sebepleri arasında iki tanesini önemsemektedir. Buna göre Müslümanlar hem geçmişleriyle hem de başkalarıyla ya da kendi dışındakilerle yanlış ilişkiler kurmuşlardır. Müslüman milletlerin İslâm'dan önceki yaşamları onları öylesine etkilemiştir ki bu onların İslâmı değişen şartlara göre tefsir etmelerini engellemiş ve donuklaştırmalarına sebep olmuştur. "Müslüman milletler, mütemadiyen değişmekte bulunan zamanın zaruretlerini dikkate almamış, bu değişmeyle meydana çıkan yeni ihtiyaçların, ancak dinlerini daha yüksek ve daha verimli bir tarzda tefsir ve tatbik etmeleriyle karşılanabileceğini anlayamamışlardır, bu yüzden de gerileyip çökmüşlerdir." (1991:155). Demek ki gerileme dinden değil, Müslümanların kendi dinlerini zamanın gereklerine göre yorumlayıp ilerleme doğrultusunda tefsir edememelerinden kaynaklanmaktadır. Ya değilse Said Halim Paşa'ya göre hiç bir dinin, ilerlemek için gerekli şartlara sahip olan bir milleti bu yoldan alıkoymayacağı kesin bir gerçek olarak meydandadır.

Müslüman dünyanın gerilemesinin ikinci sebebi, "İslâm âlemi ile Batılı Hıristiyan milletler arasında ortaya çıkan şiddetli ve sönmez din düşmanlığıdır. İşte o düşmanlıktan doğan sonu gelmez savaşlar, Müslüman milletlerin ilerlemesine ve gelişmesine, gözle görülür derecede mani olmuşlardır. Ayrıca karşılıklı nefret, Müslüman milletlerin, süratle gelişmekte olan medeniyeti tanıyıp ondan faydalanmalarına da imkân bırakmıyordu. Hâlbuki Müslümanların aşağı gördükleri o medeniyet, gitgide gelişerek, Batı milletlerinin üstünlüğünü meydana getirmekte idi." (1991:156). Paşa'ya göre çözüm geçmişi ve ötekilerini reddetmeden, ama "milli" bir çözüm olmalıdır. "Her millet, ancak kendi milli esasları sayesinde mutluluğa ulaşacağına inanır. Kendi düstur ve ananelerini bir yana atarak, komşularının esaslarını ve ananelerini kabul etmek hiç birinin hayalinden geçmez." (1991:159). Milli çözümün özü, geçmişi körü körüne taklit etmek olmadığı gibi ilerlemek adına başkalarını da aynı şekilde taklit etmek değildir. "Hiç duraklamadan gelişme ve ilerlemesini devam ettiren muntazam cemiyetlerin takip ettikleri usul budur." (1991:159).

Geriliğimizin nedenlerini “geçmiş taklit” ve “başka medeniyetlerle alışverişi engelleyen düşmanlık” olarak tespit eden Said Halim Paşa, geriliği aşma yolunda benimsenen tutumlara da işaret ederek, bunların da bir eleştirisini yapar. Ona göre geçmişe dönük bir refleks çözüm olmadığı gibi, Batıyı taklit esasına dayalı bir tutum da çözüm değildir. Bir taklitten bir başka taklide geçmek, yine bir bilinçsizlik ve milli olmayan bir bensizlikten bir diğerine geçmek demektir. Japon örneğine işaret ederek, milli ve yerli bir çözümün Avrupa’nın bilim ve teknolojisini benimsemeye yönelik bir stratejiyle birlikte yürüyebileceğine vurgu yapar. Bu çerçevede en önemli ilke, halk ile aydınlar arasındaki ikilemin yerini “gaye birliği”ne bırakmasıdır. Aksi takdirde toplumun beyni ile vücudu farklı yönlerde yürürse, bu toplumsal yapıyı parçalamak ve kaosa yol açmaktan başka bir sonuç getirmez. Aydın ve halk arasındaki gaye birliği, çözümün en temel direğidir.

Said Halim Paşa, Müslüman milletlerin kurtuluş ve saadetini onların İslâmlaşmalarında bulan bir düşünürdür ve bu nedenle de İslâmî bir çözümden yanadır. Her ne kadar o Batı’da bir eğitim almış ise de İslâm inançlarında hiçbir zaman kuşkuya kapılmamış ve çözümleri de hep içerden ve inançlarından yola çıkarak bulmaya yönelmiştir. “İslâmlaşma” kitabında yazar, bu kavramdan bundan ne anladığını şöyle ortaya koymuştur: “Bizim için ‘İslâmlaşmak’ demek, İslâmiyetin inanç, ahlak, yaşayış ve siyasete ait esaslarının tam olarak tatbik edilmesidir.” (1991:184). Fakat Paşa ne gelenekçi ne de hayalperest bir insandır. “Bu uygulama, o esasların, her vakitte, zaman ve muhitin ihtiyaçlarına en uygun bir şekilde tefsir edilmesinden sonra yapılacaktır.” (1991:184) diyerek kendi zamanının farkında ve bilincindedir. Bu farkındalık ve bilinç onda, tıpkı Mehmed Âkif’te olduğu gibi İslâm’ın çağdaş koşullara tercüme ve tefsirinin ne kadar önemli bir entelektüel faaliyet alanı olduğu fikrini uyandırmıştır. Ona göre İslâm bir beşeriyet dinidir. Ne tam olarak pozitivist ne de idealisttir. Fakat her iki görüş de onda mevcuttur. Bu nedenle İslâmı bütüncül olarak anlamak ve uygulamak önemlidir. Ya değilse bu din, kendisinden istenen sonuçları vermeyecektir.

İslâmlaşmanın somut olarak ne olduğunu anlatmak için Paşa, sadece İslâm ahlakının ilke ve değerlerini ortaya koymakla kalmamış, İslâm’ın siyaset ve devlet düzleminde neler önerdiğini de ortaya koymuştur. Ona göre İslâm ahlakı hürriyet, eşitlik ve yardımlaşma esasına dayanmaktadır. Tüm toplumlar gibi İslâm toplumu da farklı tabakalardan meydana gelmektedir. Her tabaka (yüksek, orta ve avam) ahlaki vazifelerini yerine getirdiği ölçüde hürriyetten payını alacaktır. Değer ve ilkeler hak edildiği ve toplumun ulaştığı seviye ölçüsünde uygulama alanı bulur. Tabakaların farklı farklı meyillerde olması, İslâm’ın değer ve ilkelerinin de farklı düzeylerde yaşanması anlamına gelir. Sözelimi yüksek tabakalar demokrasiye, alt tabakalar ise aristokrasiye meyillidir.

Paşa, İslâm siyaseti ve şeriatı konusunda da toplumsal gerçekleri hesaba katan bir görüş geliştirmiştir. Ona göre başkanlık, milletin menfaatlerine en uygun şekilde idare etmek ve layık olmak şartıyla, yine millet tarafından verilir. Aksine kanaat hâsıl olunca da yine millet tarafından derhal alınır (1991:195). Millet ne kadar şeriata uymak zorunda ise devlet başkanı da o kadar uymak zorundadır. Paşa, şeriatı bir yerde “Kâinatı kucaklayan yüce hakikatin, insanlığa ait olan kısmıdır”

(1991:195) şeklinde tanımlarken bir başka yerde de “Şeriat, ahlaki ve sosyal, birtakım tabii gerçeklerin bütünüdür” (1991:229) demektedir. Demek ki soyut hakikat, insanlık ve toplum katında şekillenirken gerçeklere göre yeniden biçim kazanır ve şeriat bu bağlamda daha insansal ve sosyal bir boyuta bürünür.

Paşa, şeriat tanımından sonra İslâm devletinin dayandığı ilkeler ile zamanında geçerli olan anlayışlar arasında bir karşılaştırma yapar. Ona göre İslâm, “şeriatın hâkimiyeti” ilkesini merkeze koymuştur, oysa bugün Müslüman aydınlar da dâhil olmak üzere insanlar “Milli irade hâkimiyeti”nden bahsetmektedir. Bu anlayış daha dün doğmuş ve henüz hiç bir yerde sonuç alamamıştır. Batı hayranı aydınlar ve Müslüman aydınlar hukukun üstünlüğüne değil, milli iradenin üstünlüğüne vurgu yapmakla hatalı bir yola girmişlerdir. Milli iradenin temelinde “kuvvet” bulunmaktadır ve bu irade yapaydır, gerçekte çoğunluğu bile temsil etmemektedir. Milleti temsil usulünün yegâne işi, cemiyeti “halkçılaştırmak”, yani “azınlığı, çoğunluğun iradesine boyun eğdirmek” olmaktadır (1991:238-239/267).

Paşa'nın demokrasiye yönelik eleştirileri Batı için yeni değildir, ama kendi zamanında ve kendi coğrafyasında yeni sayılır. Bu eleştirileri Müslüman aydınlar, ancak yirminci yüzyılın sonuna doğru kavrayabilmişler ve “çoğunlukçu rejim” yerine “çoğulcu rejim” fikrini savunmaya başlamışlardır.

Bazı konularda kendine özgü görüşler formüle etmiş olmakla birlikte, Said Halim Paşa aslında temel fikirleri bakımından döneminin İslâmcılarından farklı düşünmez. Müslüman dünya içinde bulunduğu gerilikten çıkmak için Batı'da sadece “ilim ve fenleri hiç vakit geçirmeden elde etmelidir.” (1991:255). Bundan başka alanlarda Müslümanlar kendi kendilerine yeterlidirler, sadece ellerindeki imkân ve birikimlerin farkına varmalı ve yeni bir dille bunu dünyaya sunmalıdırlar.